

ŞEYBANLI ÖZBEKLER ÇAĞINA AİT BİR ÇAĞATAYCA KURAN TEFSİRİ

ABDÜLKADİR İNAN

Konyada Mevlâna Müzesi kitaplığında 6624/921 numaralı Çağatayca bir “Kuran tercemesi ve tefsiri” bulunmaktadır. Katalogda adı “Türkçe-uygurca ve Çağatayca tefsir” diye yazılmıştır. Yazanın adı yoktur. İstinsah tarihi 20 rebülevvel 951 (1544)dir.

(قد وقع الفراغ من الكتابة الشريفة اللطيفة الميمونة المباركة في العشرين

من شهر ربيع الاول سنة احدى وخمسين وتسعمائة من الهجرة النبوية تمت)
Sahife tutarı 1304 olup her sahifede 29 satır vardır. Bu kitap, vaktiyle Sadreddin Konevî türbesinde iken 1926 yılında Yusuf Ağa kitaplığına, 1931 tarihinde Müzeye taşınmıştır.

Bu tefsirin yazıldığı tarihi tayin etmek güçtür. Şimdiye kadar hiç bir yerde başka nüshası bulunmamış tek nüshadır. Pek çok kelimeler noktasız yazılmıştır. Bu nüshada tarihî isim olarak üç yerde “Şeyh Ubeydullah kaddese allahu sirrehü” anılmaktadır ki, bu, şüphesiz Ubeydullah Ahrar (1404-1490) dır. Buna göre tefsirin telif tarihi 1490 yılından sonra, yani Özbek Şeybanî soyu Türkistanda egemen olduktan sonra, olması gerekiyor. Çünkü “kaddese Allahü sirrehü” formülü ancak ölmüş şeyhler için kullanılıyordu. Tefsirin telifi her halde Özbek hanlarından Ubeydullah (1511 - 1530) çağında yapılmış olabilir. Bu hanın türkçeye çok önem verdiğini biliyoruz. Özbekler egemenliğini kuran emîrler (kumandan)in çoğu türkçeden başka dil bilmiyorlardı. Temüroğulları egemenliği devrinde farsça, türkçeyi sıkıştırmağa başlamıştır. Ali Şir Nevâî'nin “Muhakemetül-lûgateyin”i de bu akımın tepkisi idi. “Kelile ve Dimne” kitabının Çağatayca çevirmesini yapan Özbek yazarı kitabın önsözünde şöyle diyor: “Sultan Hüseyin zamanında farsça yayılmış bulunuyordu. Ubeydullah Han Maveraiünnehir tahtına yerleştikten sonra ulusun çoğu türkçeye önem vermiye başladılar. Hele hanlar, sultanlar ve emîrlerin hepsi türkçe konuşuyorlardı. Çoğu farsça konuşamıyordu. Bunlardan Karaçın takımından Kuşçu oymağından büyük emîr Köpek Kuşçu'nun oğlu büyük emîr Kanber bu fakir Figanî'ye bu kitabı türkçeye çevirmeyi emretti. “Bütün Türkler bundan faydalansınlar” dedi.

(سلطان حسین زمانیدا فارسی شایع ایردی عبیدالله خان ماوراء النهر تختیدا قرار تاپتی اکثر اولوس ترکی لغتی غه شروع قیلدی لار بتخصیص خواقین و سلاطین و امرا کیم تمامیسی ترکی برلا متکلم ایردی و کونی فارسی کلامی کا قادر ایرماس لار ایردی اما قراچین خیلی قوشچی ایماغی دین امیر الاعظم قنبر بن امیر الکبیر [*] کوپک قوشچی بو فقیر حقیر فغانی غه بویوردی کیم بو کتابنی ترک لغتی برلا ترجمه قیلغل باجمعهم اترک آن دین فایده آلسون)

Tefsirin dili klâsik ve ağır Çağataycadır. Bu tefsircinin, Özbekler çağında sadeleşmiye başlıyan yazı dilinden ziyade Çağataylılar devrinde meydana gelen ağdalı edebî dile bağlı biri olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber türkçe sözlük bakımından çok zengin bir andaçtır. Klâsik Çağatayca sözlük yapılırken bu tefsir kitabı çok zengin gereç verecektir.

Tefsirin dili hakkında bir bilgi vermek amacıyla bazı sahifelerinden örnekler veriyorum. Fatiha suresinin çeviri ve tefsiri :

بسم الله آغاز قیلدیم خدای نینک آتی بیله کیم [**] عبادت قیلماق آنکا سزا وار ایرور الرحمن بخش باغیشلاغوجی خلق غه الرحیم باغیشلاغوجی آلا رغه حیات بیله وساقلامق لیق آفت لار دین الحمد لله خدا یغه دور کیم مسمی و موصوف دور بارچه کمال لیغ اسم و صفت لار غه رب العالمین یاراتغوجی اوسور کوچی و صاقلاغوجی و تربیت ایتکوجی و قیلغوجی بارچه عالم لار نینک ایشنی فرشته لار و پری لار و آدمی لار و وحوش و قوش لار و سباع درنده لر و سو حیوان لاری و آن دین اوز کالار الرحمن حیات باغیشلاغوجی ینه قاتلا اخرتده بارچه ینمایوق بولغان دین سونکرا الرحیم باغیشلاغوجی ینه قاتلا مهر بانلیغ بیله مؤمن لار کا و آلارنی اوجماخ قه کیر کوزماک کا مالک یوم الدین جزا کونی نینک ایکاسی یا تصرف قیلغوجی اول کوندا هر نیمه کیم قیلاسه یا بنده لار نینک عملنی اسراغوجی تانامه لارینی

* A. - Zeki Velidî Togan. Bugünkü Türkistan ve yakın tarihi, İstanbul 1942, sah. 195 (eski bir nüshadan).

** Ashında birçok kelimeler noktasız yazılmıştır.

بیرماک و آلماق دا یانکلیش بولماغای یا حساب کونی نینک قاضیسی حکم قیلغوچی کیم بنده لار نینک آراسیدا توزلوك بيله حکم قیلغای یا جزا بر کوچی جزا کونیدا ایاک نعبد سنکا عبادت قیلور بیز کیم و سن کیم سیندین اوزکا عبادت قه سزا وار یوقتور وایاک نستعین و تقی خاصه سیندین یاری تیلار بیز سنکا قوللوق قیلماقدا و آندین اوزکا حاجت لار و مهم لاردا اهدنا بیز لار کا یول کورسات الصراط المستقیم توز یولغا سوزلار و ایش لار و قیلیغ لاردا کیم اول اورتا یول بولغای افراط و تفریط و غلو و تقصیر آراسیدا یا برکیل بیزلارنی مستقیم یولدا کیم اسلام دینی و پیغامبر سنتی دور و عارف لار نینک غوثی ناصر الحق و الدین خواجه عبیدالله قدس سره بو معنی دا بلند نکته و ارجمند کلمه آیتیپ دور کیم کورسات بیزلار کا توز یول یعنی اوزونک نونک ذاتینک نینک محبتی غه مشرف توتغیل یا الثفات دین اوزومیز و سن دین اوزکا کا ازاد بولوب توکال سنینک بیرله بولغای میز و سیندین اوزکانی ساعلیعی (؟) بیلمالینک یا کیم اولیکیم کورسات بیز کا توز || یول یعنی اول یولنی کیم سینینک حضر تینک دا دور هر موجودی نینک نسبتی بيله کیم اول موجودغه انسیز وجودی یوقتورور کمالی نینک غایتی غه انسیز یتاس دور تا بارچه دا سن دین اوزکانی کورمالینک و سن دین اوزکا کا توجه قیلماق دین ازاد بولالینک صراط الدین کوز کوز بیزلار کا الار نینک یولنی کیم اوز فضلینک بيله انعمت علیهم انعام قیلوب سین الارغه نبوت و رسالت و ولایت و صدیقیه و شهادت و صلاحیت نعمتی بيله یا الار نینک یولی قرب اهلی دورلار و ظاهر نعمتی نینک کمالی بيله کیم شریعت قبولی دور و باطنی نعمتی نینک جمالی بيله کیم حقیقت اسرار یغه مطلع دورلار الارنی عزیز و مکرم قیلیب سین غیر المعضوب علیهم نی اول کشی لار نینک یولی کیم غضب قیلیب سین الارغه یعنی وجود دین بورون سنینک غضبنک نینک معرضی کیریپ دورلار اول سبب بيله کفر کا آفاق قویوب تورلار یا جهودلار نینک یولی کیم تمرد سببی بيله معانده و مکابره

ويغامبر لارا اولتورما كدا و كتاب لار نينك تغيري دا الارغه غضب ايتيب سين
ولا الضالين وني آزرغانلار نينك يولي كيم ايكري يول لارغه توشوب دورلار
ياترسالار نينك يولي كيم افراط واسطه سيله بيله مسيح شاننده و تفریط...
مونونك ديك بولماسولار

Bakara suresinin 20. ayetinin çeviri ve tefsiri :

يكاد البرق ياقق بولغاي كيم ياشين نينك ياروقلوغى يخطف آلاچ كيتكاي
ابصارهم كورماك لاريني الار نينك كلما اضاء هر وقت كيم ياشناسه ياشين
واول ياشناماغى انينك ياروتور يولنى لهم الار اوچون مشوا بارورلار فيه اول
ياروقلو قدا و اذا اظلم و چون قايتا قرانكغو بولسه يول عليهم الارغه
ياشين ياروقلوغى نينك ياشورونلوغى واسطه سى بيله قاموا همول يردا تورالار
و متحير بولورلار ولوشاء الله اكر تيلاسا ايدى خداى الار نينك كورماكين
وايشماكين كيتماكنى لذهب بسمعهم هراينه ايلتور ايدى الار نينك ايشماكى نى
رعد اونى بيله و ابصارهم و ايلتور ايدى كوزلارى نى الار نينك ياشين ياشناماغى
بيله ان الله چين ليغ و راست ليغ بيله كيم خداى على كل شى بارچه نيمكا
قدير توانا دور حق تعالى اوشبو تمثيلى دا اوخشاتور منافق لارنى كروهى
غه كيم قرانكغو كيجه دا مهلك بيابان آراسيدا بولغاي لار و قاتينغ يغمور
و مترام بلوت الارنى توتا آلاغى و رعد كو كراما كا نيدين و ياشين ياشناماغى
الارنى سراسمه قيليب تور صاعقه اونينك هولى دين بارماق قولاق قه
قويارلار و اول قرانكغولوق لاردا اولوغ يول آلارغا يا بيلغاي هر كاه كيم
ياشين باشلاسه و يول آچيليب بير نيجه قدم بارورلار...

Hikâye ve kıssalarda tefsirin dili epeyce sadeleşiyor.

Ashab-ı Kehf kıssasından bir parça (sah. 917).

آلى نورس يانكى يتيلكان خداى [غه] تابيغوچى يكييت لار شهر نينك
بزرگ لاريدين كوشه توتوب دعا و نياز غه مشغول بولديلار و حق سبحانه
دين تيلاديلار كيم الارنى اول جبار فتنه سيدين ايمن قيلغاي القصه الار نينك
اشى دقيانوس عرضيغه يتى و آلالار نينك حاضر قيلمق بويوروب قورقوتماق
كوب كورسا تتى الار توحيد طريق غه بركليك كورسا تيب مطلق انينك
فرمانيني قبول قيلمادى لار...

قون دین و قمان اولدایمده لار کیم انجلیست توریم من قناتک سیندن بورون او کیم پامیر لاشغه
 صحف و لویه زخمین اولدین او کیم دیک ویا الاخره در کاسری دره شو لاکیم یاد ایتلدیلار
 یوقنون کمان یوز بولور یعنی انونک بولما غمه منفق ایور لار اولک اول کور کیم او شو صفتله
 او شو صفتیه . سوله دور کیم ذکر قیلندی غلله هنی راست بولدا او صرت بیکو وادور لارین
 زهوه و زورور کالار بیدین یعنی انیک توفیقی نیک مددی بیله صواب بولینی تبارجه لار
 وارنک و همور کورده هو لفق لوقن لار دور لار قوتون لوقی لار عقاب عقبه لار مددیج
 اولونقار ثوب رجه لار غمه هم کلمه سیک ایردی فلاح اختصاه نیک دلیلی دور
 و شو نور غه بولایه لار کیم اولی مومن لار حالیدا و اسلام اهلیدن و اهل کتاب
 عبد الله سلام و انیک اصی ابو محمد الله عنهم و مومن لار نیک کلمه کیدین سونکالار نیک و
 کلمه کید ایتورن ان الذین در ستلوق بیله لار کیم باش ایندو و اس لایج دین حکم قوتو ایاتی لار
 ایان نورخی شرک تر کفولون بیله سواه غلبه نیک دور لار غه اذ نذره شو اولکیم لار فو کله
 قیلغای سبن و قور قوتغای سبن عذاب دین اولور نندره شو قوتله دیکلای سبن
 نور قوتای سبن یعنی کور قوتلر سنانک و کور قوتلر سنانک لار یوقنون ایمان کیتلر
 لار حتم الله بیدر کیتب نور خدای غلله قلوب لار نیک کور کول لار غه کیم حق سوری
 هم ایتمای لار و سلما کالار علی شمه هیه و قوللا غلله لار نیک کیم حق سوز غلله ایتمای
 سوز غلله ایتمای هیه و کوز لار کالار نیک غشاوه یابیب دور کیم بولینی کور ماسلای هم
 و لار غه استحقاق یوزیدین عذاب عظیم اولوغ عذاب دینا اولور و کالار و سیر
 و عقی دانجه و قهر سله بولایکی ایه کالار لار و مشرک لار حالیدا دور کیم حق جهاد بیلدی
 کیم حق سینه کفرو اولار لار ابو جهل و بدر کورشا اولور و کان لار و دیک کالار نیک سولما
 کیدین سونکالار اوج ایه نفاق اهل اولدای یارب دور کیم لار نیک قیلدی بولینی
 رجه سی سله اسلی کافورین اریوق راق دور و من لاس اوی لار دین من بقول کیتلر
 دور کیم بیور لار سمن ایمان کیشور و کسبوز بالله تنکری کالار بایور لار کور و سونکلی کور کالار
 عه قیامت کونیا و قاه و حال اولکیم یوقنون لار و دیک لار و حین ایتقوی لار کالار
 الله باری بیور لار و نلاری نیک کالای بیله تنکری غه و انکی کهنوا اولار غه داعی
 کیم ایمان کیشور ب توبلار یعنی محابه غه کیم منافق لار لار غه ایمان لار کالار قیلور لاری
 لار فرب یوزیدین و مانجی قنوق و فرب بولما س ایدیلار الا انفسهم کالار نیک
 لار کالار لار فرب نیک و الی هو لار غه قایتمه قایتور و مانجی قنوق و سلس لار کیم سونک
 ایور سنی قلوبهم کور کول لار اید لار نیک عرض اغرض یعنی دور اول نفاق و شک
 ایدی دین او مومن لار غه حقد و حسد کوز بیدر ایوری فز او هو لار بولینی

دور کیم

دور کیم

قیلدی خدای لارغه هر صفا خسته لیغنی یعنی هر خصمه قران ایتیب کیلمه لار نیتیک کتک
 وشبه لاری ایتوق بولور ایدی وحسد وحق لاری یونری ایتوق بولاق ایق قه قور ایدم
 ولارغه عذابت لیسورج لیک عذاب کم انکا اوزول کالیک بولماق ایماکانا اوزولور ایسب بیله
 کم یار ایدم ویا مومن لاری کاندون بالغان ایتور لاری ایدی لار نفاق یوزیدین ایمان ایتور
 قیلور لاری ایدی لار و ایتور چون کیم ایتورسه یعنی ایتسه لار مومن لار لسه منافق لار غملا
 فدا قیلماک لار و بوزوق لوق باشلاماکنیز لاری فی الاصل بیدو اکتور و یازوق و مومن لار کاندون
 بیماک مله قالو ایتور لاری ایدی ایتور موندین اوزولور قوتور کم بیز مصیبتون
 کیتور کوی لار بوز ایتور ایتور نطق و خیر قیلماق بیله ایلینک لاری ایتور کوی لار ایتور
 حین لیغ ویرست لیغ بیله کم منافق لار لسه لفسد و ن لار و ایمان ایتور قیلور و قته
 قور ایتور و لکن لایتمون و لیکن سلان لار لار بوز غوی دور لار و ایتور ایتور و صوفیان
 ایتسه لار و شوم منافق لارغه کم آمتوا ایمان کیتور و لار کور کول لار مله حکما مذاق کم آمت
 اناس ایمان کیتور رب تور لاری لار مهاجره انصاره من قالو ایتور لار لاری مله یارور قوی
 یترک ایتور انورن ایمان کیتور ایتور ماس بیز کما آمت اسفها انا مذاق کم ایمان کیتور
 موب تور لار هاهل لار و عقل سیز لار و نفاق ایتور ایتور بیله کم پیلور ایدی لار کم مومن لار ایمان
 نیتیک هاق لاری ایتور لار سفیه و مومن دیر لار اولجهت بیله کم اوزنی اصل و ایتور ایتور
 ایتور بیلرین حق جهانه وصالی لار نیتیک سفاهتی لارغه قایت ایدی و ایتور ایتور
 لار ایتور حین لیغ بیله کم منافق لار لسه انفسها لار و عقل سیز لار و نادان لار کم عابت
 کوز سلان لار ایتور فکرشی قور بار لار کون لایتمون و لیکن سلان کم صبح سلان لار و ایتور ایتور
 ایمان کور لار نفاق ایتور بوز بوز ایتور لار لار لار ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور
 درجه لار و من قالو ایتور ایتور لار بوز بوز ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور
 کیتور رب و کم جده الله ایتور و ایتور تابع لاری بوز بوز ایتور ایتور ایتور ایتور
 عنهم فی کور و یلار و خورش ایتور بوزی و بوز بوز کما مع لار ایتور ایتور ایتور ایتور
 قور و نفاق قیلما ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور
 بوز حق جهانه وصالی خیر بوز کم ایتور ایمان مومن لاری کور لار ایتور ایتور ایتور ایتور
 مذاق کم سیز لار بار و ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور
 باشلیغ و یار ایتور کم بار و لار لار نیتیک لاری کیم شیاطین انور و لار و غور و بوز
 قالو ایتور حین لیغ بوز بوز ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور
 هیب کیتور ایتور ایتور موندین اوزولور قوتور کم مستورن انفسون تونقوی لار بوز
 و ایتور ایتور لار مومن لار کما ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور ایتور